

Lund på medeltiden

En dansk metropol

I Lund finns det två väletablerade utställningar som belyser medeltiden. Den ena är *Kyrklig konst i Skåne* på Historiska museet, och den andra finns hos Kulturen i Lund: *Metropolis – ärkebiskoparnas och kungarnas Lund*.

Innan jag går in på vilken bild av medeltiden som utställningarna ger, vill jag skissa en tredje bild, nämligen den som ges i historisk och arkeologisk litteratur från senare år. Därigenom hoppas jag att det ska bli lättare att bedöma respektive utställning.

I slutet av 900-talet var Skåne ett utpräglat agrart samhälle. Landskapet dominerades av bondgårdar där människorna utförde de vanliga sysslor som hör ihop med djurhållning och odling, byggnation, jakt och fiske (Anglert m.fl., s. 37 f).

Det betyder emellertid *inte* att det var ett stillastående samhälle. Utvecklingen var påtaglig. Under hela järnåldern hade jordbruket utvecklats. Boskapen stallades, åkrarna gödslades, nya redskap och skördemetoder introducerades (Welinder 1998). Produktionen ökade och ett överskott skapades som fördes uppåt i hierarkin (Söderberg 2005, s. 444).

Bara en halvmil söder om nuvarande Lund låg Uppåkra. Under tusen år hade det varit en central plats i Skåne. Dess ledande roll i regionen tycks ha avtagit först mot slutet av 900-talet, alltså ungefär samtidigt som Lund grundades (Hård & Larsson 2007).

När Lund började byggas omkring 990 var det på jungfrulig mark. Enligt Carelli ingick etableringen i en medveten strategi för Danmarks slutliga enande, styrd av den danske kungen (2007, s. 113 f). Och kungarna efter Sven Tveskägg följde samma linje. De hade »en tydlig ambition att samla och centralisera den politiska makten till en ort i det östdanska riket. Lund var i detta avseende den otvetydiga centralorten i den kungliga maktapparaten« (a.a., s. 115).

Det saknas uppgifter om invånarantalet i Lund på medeltiden, men Carelli har beräknat befolkningens storlek med utgångspunkt från antalet stora gårdar (a.a., s. 124). Omkring 1050 fanns det i storleksordningen 65–80 sådana gårdar i staden, och där bodde högt räknat 1 200 personer. Därefter skedde en snabb expansion, och vid mitten av 1100-talet uppgick befolkningen till 5 000–7 000 personer. Under århundradena därefter stagnerade tillväxten; vid slutet av medeltiden hade befolkningen sjunkit till 3 000–4 500 personer. »Detta var en för skandinaviska förhållanden relativt stor stadsbefolkning, men mycket blygsam i jämförelse med många av de större kontinentala städerna« (a.a., s. 124).

Redan under järnåldern var den kristna läran välkänd; många nordbor hade direkta kontakter med kristendomen på kontinenten. »Nya, utifrån kommande idéer och traditioner sammansmältes med de gamla nordiska sedvänjorna. Influenser och nymodigheter blandades med de gamla traditionerna och erfarenheterna, varvid nya tankemönster och traditioner uppstod« (a.a., s. 195).

De första kristna missionärerna kom till Skandinavien på 800-talet. Inledningsvis var missionen inriktad på den jordägande eliten, och det är troligt att de gamla trosföreställningarna kunde leva vidare parallellt med den nya religionen utan att bli direkt utmanade (a.a., s. 196).

Under de följande århundradena satte byggandet av kyrkor fart. Till att börja med var det små kyrkor konstruerade med upprättstående timmer, så kallade stavkyrkor, men på 1100- och 1200-talet blev sten det vanligaste byggmaterialet. Stenkyrkorna »byggdes förhållandevis fort, i bygd efter bygd, med en energi som inom loppet av några decennier förvandlade kulturlandskapet på ett mer genomgripande vis än någon annan enskild företeelse före industrialiseringen« (Harrison 2009, s. 156).

På bara några hundra år slog kristendomen igenom i norra Europa och blev den ledande samhällsideologin (Carelli 2007, s. 189). En av förklaringarna till kristendomens snabba segertåg var ett nära samarbete mellan kungamakten och kyrkans män. »/.../ religionsskiftet handlade inte bara om tro och andlighet utan även om realpolitiska frågor om makt och politik. Kristendomen spelade nämligen en central roll i den nya kungaideologi som utvecklats på kontinenten« (a.a., s. 193).

I Lund byggdes den första kyrkan på 990-talet, och under de följande seklerna uppfördes ett stort antal kyrkor, först i trä och sedan i sten. I mitten av 1200-talet fanns det inte mindre än 27 stenkyrkor i Lund. Redan omkring 1050 utsågs Lund till biskopssäte. Stadens betydelse för det religiösa livet blev än tydligare 1104 när den blev centrum i det nybildade nordiska ärkestiftet. Där residerade ärkebiskopen som styrde över Danmark, Sverige, Norge, Island, Grönland, Färöarna, Shetlandsöarna, Isle of Man och Rügen (a.a., s. 126 f).

Φ

Kyrklig konst i Skåne

Utställningen på Historiska museet i Lund presenteras på den egna hemsidan som »en av Europas största samlingar av träskulptur och liturgiska föremål« (www.luhm.lu.se/medeltid.htm). Jag kan inte bedöma om det stämmer; orden *en av* sår tvivel. Men ovedersägligen har man i ett par rum på andra våningen i Historiska museets hus sammanfört en mängd kyrkosaker.

Där ryms ett stort antal skulpturer som föreställer antingen Maria med Jesusbarnet eller Kristus på korset. Vidare finns det altare, altartavlor, träkors; byggnadsdelar som kyrkportar, portaler, pelarkrön, tympanon, kyrkbänkar; föremål som kors, dopfuntar, nattvardskalkar, oblatfat, rökelsekar, ljusstakar, relikskrin.

Det slår mig att just *relikskrin* är ett ord som passar för att sammanfatta utställningen. Den innehåller mängder av ting som visserligen är välbekanta för envar konfirmerad – men som likväl känns främmande och gåtfulla.

En del av utställningen går enligt hemsidan tillbaka på en iscensättning av professor Otto Rydbeck 1918. Och enligt personalen har den nuvarande utformningen varit i stort sett densamma i femtio år. Det är troligt att Rydbeck och andra professionella samlare en gång vårdade utställningsföremålen lika ömt

som en munk på medeltiden vakade över kvarlevorna av sin ordens skyddshelgon. Meningsfullt och berörande för de utvalda, stumt för de andra.

Museets personal uppger att det inte finns någon skrift eller en annan form av dokumentation av utställningen som är tillgänglig för allmänheten. Den som besöker museet utan en guide får alltså nöja sig med de knapphändiga texter som är uppklistrade intill vissa av föremålen.

Utställningen ger en stark bild av den stora betydelse som kristendomen och den katolska kyrkan hade från omkring år 1000 och fram till reformationen på 1500-talet; det gäller för Lund, liksom för Skåne och Danmark i sin helhet. Att en utställning om kyrkokonst därmed kommer att ge en *ensidig* bild av medeltiden är begripligt, men utställningen är enligt min mening ensidig till och med inom sitt avgränsade ämne. Ett exempel kan förklara vad jag menar. Invid ingången till ett av rummen finns en kyrkport från Torrlösa. Dörren är imponerande, snickrad på 1200-talet av grova träplankor och försedd med vackra, konstfullt smidda järnband och en kraftig låsanordning. Föremålet står bara där. Museet tar inte chansen att berätta om människorna bakom produktionen av porten, hur den tillverkades och varför, om utformningen har någon symbolisk betydelse etcetera.

Det är i stället andra delar av Historiska museets medeltidssamlingar som väcker mitt intresse och sätter fantasin i rörelse, till exempel Myntkabinettets presentation av en silverskatt i Skåne med massor av mynt från olika delar av världen. Det blir tydligt att internationella kontakter och handelsutbyte var viktigt då också. Och i Domkyrkomuseet stannar jag framför en glasmonter med småsaker som människor under århundradena har tappat eller glömt när de var i kyrkan. Ett av föremålen är en liten kam i ben. Många av taggarna är nedslitna till nästan ingenting; kammen har uppenbarligen använts flitigt under många år, och det är lätt att tänka sig att ägaren blev ledsen när hon eller han upptäckte att den var försvunnen. I samma monter finns minneslistor och lappar med tänkespråk av typen »Skallig blir man genom att förlora ett hårstrå i taget«. Avståndet till medeltiden krymper.

I utställningen *Kyrklig konst i Skåne* ser jag däremot inget försök att berätta någonting viktigt, att verkligen nå besökarna, att kommunicera med dem. För att se medeltida kyrkokonst är det ju snart sagt bara att gå in i första bästa, äldre kyrka; och med Carellis guidebok i näven är det lätt att välja ut de intressantaste. Av ett museum som gör en utställning i ämnet fordras att den ger någonting därutöver.

Φ

Metropolis – ärkebiskoparnas och kungarnas Lund

Den här utställningen på Kulturen i Lund har ett brett anslag. Strukturen är tydlig med en indelning i nio rum av typen Herrerummet, Världsrummet och Arbetesrummet. De utvalda föremålen presenteras i ett sammanhang och texterna är korta och välskrivna. Människor från så gott som alla delar av samhället kommer med – även hantverkare, köpmän och tjänstefolk.

En annan stor förtjänst är dokumentationen. Utställningsgeneralen berättar i en bok om utställningens tillblivelse och innehållet i de olika rummen (Wahlöö 2001). Det finns en sexsidig sammanfattning av utställningen och dessutom en

detaljerad lärarhandledning, skraddarsydd för lärare som besöker utställningen med sina klasser.

Det är uppenbart att utställningen planerades med en hög ambitionsnivå. »Den kommande utställningen skulle disponeras och gestaltas på ett sätt som inget annat museum tidigare gjort. Någon utställning i huvudfåran var ingen av oss intresserad av att projektera.« (a.a., s. 11). Jag tvivlar inte på att *Metropolis* var nyskapande när den kom. Det är lätt att se förtjänsterna trots att det har gått tio år sedan utställningen öppnades.

Vilken bild ger då utställningen av medeltiden? Mycket har onekligen kommit med, men viktiga bitar saknas. Under tidig medeltid växte befolkningen i Lund snabbt genom inflyttning och förtätning. Rivningar, nybyggen och ombyggnationer var vanliga. Vattenförsörjning och avfallshantering skapade problem. Präster, munkar och nunnor gick titt som tätt i procession genom staden. Och när klockorna i Lunds alla kyrkor kallade till mässa var det svårt att slå dövrat till. För att inte tala om torgdagar och rådslag. Trängsel, stoj och glam, höga ljud, skarpa lukter. Massor av kor och hästar, grisar, får och getter, höns, hundar och katter nära människorna. Och till detta skadedjur som möss och råttor, loppor, löss och kackerlackor. Av allt detta *liv* märker man inte mycket i utställningen.*

»Vardagens villkor var i stor utsträckning de samma för hög och låg i det medeltida Lund«, skriver Wahlöö (2001, s. 31). Man kan fråga sig om detta verkligen stämmer, men det förklarar varför klasskillnader, liksom konflikter och problem över huvud taget, i så liten grad blir belysta i utställningen. I mina ögon är det en allvarlig brist.

Φ

Ärkebiskop Eskil – några materiella spår

Eskil föddes in i den danska eliten. I släkten fanns det hövdingar och biskopar, till och med kungar. Hans födelseår är oklart, men flera källor anger att det var omkring år 1100 (Elberling 1907, sp. 891 f; Weeke 1890, s. 588 ff). Föräldrarna skickade honom som tolvåring till en skola i Hildesheim[†], känd för sina skickliga lärare i grammatik och retorik. Under studieåren drabbades Eskil av en svår sjukdom, men han överlevde och fick ett långt liv. Han dog först 1181, cirka 80 år gammal.

Efter skoltiden gjorde Eskil en snabb karriär inom kyrkan: domprost i Lund 1131, biskop i Roskilde 1134 och ärkebiskop i Lund 1137. Eskils företrädare på ärkebiskopsstolen var Asser, hans farbror.

Redan som biskop i Roskilde tog Eskil ställning i striden om kungamakten i Danmark. Han bröt med kungen, Erik Emune, och lärer sig med tronpretendenten Peder Bodilsen. Tillsammans uppviglade de befolkningen på Sjælland och lyckades fördriva kungen från ön (a.a., s. 589). Men det dröjde inte länge

* *Metropolis* innehöll från början ett bildspel som kan tänkas ha gett besökarna en upplevelse av hur det var att befinna sig i Lund på medeltiden. Filmrummet är emellertid stängt sedan flera år.

[†] En stad i den nuvarande tyska delstaten Niedersachsen, omkring tre mil sydöst om Hannover.

förrän Emune hade samlat en här på Jylland med vars hjälp han kunde återvinna kronan. Trots att Eskil hade valt fel sida togs han till nåder av kungen efter vädjan från fadern och ärkebiskopen. Böter på trettio mark gulden var det enda straff han fick.

Eskil tvekade inte att ge sig in i storpolitiken. Som kyrkofurste tycks han ha uppfattat både svärdet och spiran som viktiga i sin maktutövning. Äventyret på Sjælland var långt ifrån sista gången som Eskil valde sida och tog till vapen. Under sju år på 1160-talet var han till och med tvungen att gå i landsflykt efter en bitter strid med kung Valdemar. Under åren utomlands vistades han mest i cistercienserklostret i Clairvaux i Frankrike. Där hade han blivit vän med abboten Bernhard av Clairvaux, välkänd i den katolska världen.

Men Eskil hade uppenbarligen tid också för det kyrkliga. En av höjdpunkterna bör ha varit när han kunde inviga Lunds nya domkyrka 1145 efter nästan femtio års byggande. Kyrkliga dignitärer från alla länder i Norden hade tagit sig till Lund för denna stora händelse (Elberling 1907, sp. 891).

»Med obändig vilja, okuvligt mod och helig lidelse strider han för sin kyrkas frihet.« Så beskrivs Eskil i en artikel i tidskriften *Scandia* (Wallin 1961, s. 217). Författaren tar fasta på ärkebiskopens stora betydelse som klosterstiftare. Eskil är »den trygge och hoppfulle säningsmannen, som sår ut sina klosterstiftelser över landet, väntande rika skördar på ofta till synes oländiga tegar«. Redan 1135 – alltså när han var biskop i Roskilde – stiftade han S:t Peders kloster i Næstved på Sjælland för benediktinordern.

Under åren 1143–44 grundade Eskil de tre första cistercienserklostren i Norden: Herrevads kloster mellan Klippan och Ljungbyhed i Skåne, Nydala kloster i Småland vid sjön Rusken och Alvastra kloster i Östergötland. Året därpå instiftade han Esrom kloster på Sjælland. Från starten tillhörde klostret benediktinorden, men 1151 blev det ett cistercienserkloster. I Tommarp i den sydöstra delen av Skåne inrättade Eskil ett premonstratenserkloster 1155, vilket gjorde att denna orden på kort tid expanderade kraftigt i Skåne. Bäckaskog, Lund, Vä och Öved fick sådana kloster under perioden 1155–1170 (Carelli 2007, s. 206; Harrison 2009, s. 176).

Ovannämnda kloster är ett urval av alla som Eskil grundade. Med ett initiativ att instifta ett nytt kloster följde donationer av kyrkor, gårdar och markområden. Avkastningen av de senare skulle ge klostret en ekonomisk bas som kunde utökas med rätten att uppbära tionden och liknande. Detaljerade skriftliga gåvobrev och andra dokument upprättades, vilket blir tydligt när man tar del av beskrivningen av av tillblivelsen av Tommarps kloster (Wallin 1961, s. 218 ff).

I dag är det först och främst resterna av de kloster som tillkom på Eskils initiativ som ger en materiell koppling till honom. I till exempel Herrevad har utgrävningar koncentrerade till klosterkyrkan och de angränsande byggnaderna visat att det var en lång och bred treskeppig korskyrka med ett rakt avslutat kor. Det enda som i dag finns kvar av klostret är den så kallade källaren som kan ha utgjort klostrets sakristia (Carelli 2007, s. 212 f).

Det finns emellertid ett immateriellt arv efter Eskil som kan vara väl så viktigt som det materiella: den skånska kyrkolagen tillkom på 1170-talet med stöd av Eskil och dennes efterträdare (Elberling 1907, sp. 892).

Eskil ville lämna sin befattning i förtid, men det skulle dröja till 1177 innan påven lät honom »nedlägga sin värdighet som ärkebiskop till förmån för Absalon, och därigenom uppfylldes hans länge (sedan 1152) närda önskan att bli klosterbroder i Clairvaux« (a.a., sp 892).

Eskils eftermäle är mycket skiftande. Nordisk Familjebok skriver å ena sidan: »E. var påtagligen en mycket framstående prelat och mycket ifrig att häfda kyrkans myndighet, men hans medfödda stridbarhet var ingalunda till kyrkans nytta« (a.a., sp. 892). Wallin å andra sidan beskriver Eskil – i samklang med Lauriz Weibull – som »den nordiska medeltidskyrkans kanske främsta personlighet« (1961, s. 217). Harrison ger en mer balanserad bedömning: »en dynamisk gestalt som intrigerade politiskt, byggde borgar och ibland anförde väpnade styrkor« (Harrison 2009, s. 176).

I Sverige har vi vår Gustav Vasa och hans äventyr i Dalarna. Men även denne dristige hövding bleknar i jämförelse med Eskil, den nordiska kyrkofursten. Att inte Hollywood har gjort film på hans liv för länge sedan kan bara bero på att filmmogulerna är illa bevandrade i skandinavisk medeltidshistoria.

Referenser

Anglert, Mats m.fl.: Att lägga ut diskursen i landskapet, i Larsson, Stefan (red.): *Centraliteter – Människor, strategier och landskap*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2006.

Carelli, Peter: *Det medeltida Skåne – En arkeologisk guidebok*, Historiska Media, Lund 2007.

Elberling, Emil: *Nordisk familjebok – UGGLEUPPLAGAN*, Band 7, Nordisk Familjeboks förlag, Stockholm 1928; en digital faksimilutgåva finns på www.runeberg.org.

Harrison, Dick: *Sveriges historia 600–1350*, Norstedts, Stockholm 2009.

Hårdh, Birgitta & Larsson, Lars: *Uppåkra – Lund före Lund*, Föreningen Gamla Lund Årsbok 2007.

Söderberg, Bengt: *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande – Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2005.

Wahlöö, Claes: *Metropolis – Ärkebiskoparnas och kungarnas Lund*, Historiska Media, Lund 2001.

Wallin, Curt: Ärkebiskopen Eskil som klosterstiftare, i *Scandia – Tidskrift för historisk forskning*, Vol. 27, No 1, s. 217–234, Lund 1961.

Weeke, C.: *Dansk Biografisk Lexikon*, Band 4, Gyldendals, Köbenhavn 1890; en digital faksimilutgåva finns på www.runeberg.org.

Welinder, Stig; Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats: *Det svenska jordbrukets historia – Jordbrukets första femtusen år*, Natur och Kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg, Stockholm 1998.

<p>Examinationsuppgift nummer 1 för ARKDO4 Christer Wallentin, Garngränd 13, 263 77 Mölle Telefon 070-844 81 25, 042-34 72 13 E-post christer.wallentin@bredband.net</p>
--